

Олеся Розовик*

Вплив переселенського руху в УСРР на етнічний склад населення півдня республіки у 1920-х – на початку 1930-х років

The influence of the resettlement movement in the Ukrainian SSR on the ethnic composition of the south region population of the republic in the beginning of 1920th–1930th. The article outlines the causes of agrarian overpopulation in the Ukrainian Socialist Soviet Republic and government's measures for the relocation of minorities into southern regions (Odessa, Kher-son, Mykolaiv, Kryvyi Rih, Katerinoslavsk, Zaporozhye, Mariupol districts). Also lands were granted for Dutch, Belarusians, Swedes, Armenians, Czechs, Georgians and representatives of other nationalities. But this data is not conclusive because in addition to the officially planned there were unauthorized resettlements. Their numbers reached tens of thousands of people.

Keywords: ethnic minorities, landless peasants, resettlement, resettlement commission, col-lective farms.

Влияние переселенческого движения в УССР на этнический состав юга республики в 1920-х – в начале 1930-х гг. В статье определены причины аграрного перенаселения в УССР, раскрыты меры правительства республики по переселению представителей национальных меньшинств в южные регионы (Одесская, Херсонская, Николаевская, Криворожская, Екатеринославская, Запорожская, Мариупольская округи). Также были предоставлены земли голландцам, белорусам, шведам, армянам, чехам, грузинам и представителям других национальностей. Но эти данные не являются окончательными, так как кроме официальных плановых переселений, были и самовольные переезды. Их количество достигало десятков тысяч человек.

Ключевые слова: национальные меньшинства, безземельные крестьяне, переселение, переселенческие комиссии, колхозы.

---

* Національний медичний університет імені О.О. Богомольця (Україна). Поштова адреса: Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, кафедра україністики, проспект Перемоги, 34, Київ. E-mail: lesya1988@gmail.com.

У першій половині XIX ст. в Україні в зоні лісостепу та Полісся поступово почало формуватися аграрне перенаселення. Ця проблема ще більше посилювалася після скасування кріпосного права в Російській імперії (1861 р.). Селяни, отримавши особисту свободу, економічно залишалися залежними від поміщиків (великих землевласників), не мали коштів для придбання власної землі. Столипінська аграрна реформа (1906 - 1910 рр.), складовою якої стало переселення безземельних селян до Сибіру, Казахстану та на Далекий Схід, також не вирішила це питання. На початку 1920-х рр. багато селян Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), при нормі 1,5 - 2 десятини (десятина - 1,09 гектара) землі на душу населення, фактично мали 0,1 - 0,3 дес., що не відповідало прожитковому мінімуму¹. У ці роки було зареєстровано 2,5 млн. безземельних і малоземельних селян, у 1925 р. - 5 млн., а в кінці 1920-х рр. - майже 11 млн. осіб².

На початку 1920-х років проблема з аграрним перенаселенням виникла і в середовищі національних меншин республіки. Із загальної їх кількості - 5 млн. у сільській місцевості проживало 3,3 млн. осіб. Представництво від найбільш численних націй виглядало так:

Євреї - 1554376	Болгари - 88480
Росіяни - 1331472	Греки - 29501
Поляки - 377688	Білоруси - 13756
Німці - 359671	Цигани - 13570
Молдавани - 246382	Чехи - 10702 осіб ³ .

У селах мешкало й по декілька тисяч осіб представників інших народностей. Вже на початку 1920-х років, поряд із питанням переселення українського населення, керівництво УСРР вирішувало проблеми розселення національних меншин як на території республіки, так і на землях Всесоюзного колонізаційного фонду. Цим питанням, окрім уряду, займалися Всеукраїнська переселенська комісія, ЦК Нацменшин при ВУЦВК (Всеукраїнський центральний виконавчий комітет), ОЗУ (окружні земельні управління) та створені при них переселенські комісії нацменшин⁴.

Упродовж 1922-1923 рр., за розпорядженням уряду, у республіці було проведено реєстрацію нацменшин, які мешкали в сільській місцевості,

¹ ДАЖО (Державний архів Житомирської області), ф. Р 1111, оп. 1, спр. 1157, арк. 23,24.

² ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), ф. 413, оп.1, спр. 349, арк. 16 - 17.

³ ЦДАВО України, ф. 413, оп.1, спр. 10, арк. 89.

⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 20, арк. 19.

з'ясовано рівень забезпечення їхніх господарств землею, сільськогосподарським реманентом, продуктами харчування тощо. На основі цих даних РНК навесні 1924 р. ухвалив постанову “Про заходи уряду УСРР щодо допомоги переселенню окремих народностей, які мешкають на території республіки на 1924 – 1925 рр.”. У документі визначено заходи щодо надання матеріальної допомоги нацменшинам для їх переселення на території України і на землі Всесоюзного колонізаційного фонду, виділено землі для заснування нових господарств та визначено кількість дворів для першочергового переселення. Щодо останніх, то враховувано рівень обезземелення того чи іншого господарства та кількість членів родини. Визначені були також і райони, куди переселено обезземелене або малоземельне селянство з національних меншин⁵.

Серед усіх нацменшин, які в цей час населяли Україну, без врахування росіян (які, у більшості, мешкали в південно-східних губерніях республіки), найбільш численною була єврейська община. Євреї переважно населяли Чернігівську, Київську, Полтавську, Волинську та Подільську губернії, серед них також було багато безземельних та малоземельних сімей. У названих губерніях мешкало по декілька тисяч єврейських родин, у яких практично не було землі, а у багатьох сім'ях на одну особу припадало лише по 0,3–0,5 дес. угідь, що не відповідало навіть прожитковому мінімуму⁶.

Ці труднощі доповнювалися ще й наслідками єврейських погромів в Україні у 1918 – 1919 рр. У ці роки кількість єврейського населення в Україні зменшилася майже на 24%. Було знищено 19% осель євреїв, відібрано в них 70% коней, 58% корів, пограбовано багато майна, сільськогосподарського реманенту тощо. Наприклад, у Херсонській губернії, у якій не було таких масових погромів євреїв, як на Поділлі, Волині, Київщині, чисельність єврейського населення у 1916–1922 рр. скоротилася з 39 тис. до 29,6 тис. осіб, кількість господарств – з 6980 до 6718, коней у них – з 11390 до 3334, корів – з 9150 до 4405 голів. Тому навіть у цій окрузі 44% сільського єврейського населення не мало коней, 29% – корів тощо. Тому навіть за наявності достатньої кількості орних земель, вони не могли ефективно вести власне господарство⁷.

⁵ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 147, арк. 155–156.

⁶ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 17, арк. 311.

⁷ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 71.

Щоб вирішити цю проблему в травні 1921 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову “Про поліпшення матеріального становища єврейського населення”. У цьому документі дано розпорядження місцевим органам влади розробити заходи щодо ліквідації безробіття серед євреїв, які проживають у містах та містечках республіки, а сільським безземельним та малоземельним родинам – наділити землі, луки для випасу корів, надати матеріальну й організаційну допомогу для налагодження їх господарської діяльності. Окрім цього дано наказ органам влади південно-східних губерній УСРР виділити майже 150 тис. дес. орних земель для переселення сюди першої групи єврейських безземельних сімей (15 тис. осіб) із зони Полісся та лісостепу республіки⁸.

На початку ХХ ст. у південних губерніях існувала вже ціла мережа сіл, хуторів, заселених євреями. У великих промислових містах і містечках їх мешкало від 10 до 20%, а в окремих містечках – навіть більше.

Для того, щоб поліпшити організаційну роботу з переселення на південь республіки, було залучено створенні при ОЗУ “Общества землеустройства еврейских трудящихся” (ОЗЕТ) та єврейські общини України, а також зарубіжні організації. Серед них найвпливовішим було Єврейське колонізаційне товариство (ЄКТО)⁹. Цю організацію засновали Л. Унгар і А. Шмоль у Лондоні в 1891 р. Її фінансував ряд єврейських акціонерних товариств та різних компаній Західної Європи. Товариство надавало фінансову підтримку євреям-переселенцям, у тому числі й у СРСР та УСРР, про що було укладено відповідний договір між ЄКТО та урядом СРСР, яким передбачено надання матеріальної підтримки єврейському населенню Союзу для його переселення і влаштування на нових землях власних господарств та соціально-культурної сфери. На ці заходи ЄКТО у 1924 р. виділило єврейським переселенським комісіям України допомогу на суму 100 тис. доларів США¹⁰.

Ці кошти та державне кредитування дали можливість надати кожній єврейській переселенській родині 750 крб. допомоги на спорудження житла та господарських приміщень¹¹. Ця сума була фактично вдвічі більша від

⁸ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 198, арк. 71.

⁹ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 20, арк. 33, 39; спр. 77, арк. 124; ДАЧО (Державний архів Чернігівської області), ф. Р. 65, оп. 1, спр. 84, арк. 582–583.

¹⁰ Ibidem, 413, оп. 1, спр. 147, арк. 145.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 27, оп.7, спр. 1129, арк. 218; ф. 413, оп.1, спр. 53, арк. 29.

допомоги, яку отримували на переселення сім'ї українців. Така матеріальна підтримка стимулювала переїзд безземельних єврейських родин.

Упродовж 1921–1924 рр. губернські переселенські комісії України вели активну роботу з виявлення безземельних єврейських сімей та скерування їх на поселення на вільні землі півдня республіки. Реєстрація показала, що в сільській місцевості УСРР мешкає майже 50 тис. сімей (260 тис. осіб) фактично безземельних селян-євреїв. Усі вони виявили бажання переїхати в райони, де були вільні землі під поселення¹².

Про складне економічне становище селян-євреїв свідчить, наприклад, такий факт. Секретар ЦБ Євсекції РЛКСМ Монін, під час поїздки у 1924 р. на Поділля, подав доповідну записку про матеріальне становище дорослого населення та молоді краю. У ній зазначалося, що в містечках і селах краю 80–90 відсотків молоді були безробітними. Хлопці та дівчата не могли влаштуватися на роботу ні в кустарні майстерні, ні займатися землеробством. Останнє було зумовлене тими обставинами, що їхні сім'ї були безземельними. Тому молодь поставила перед місцевими органами влади та переселенськими комісіями вимогу надати їм землю з республіканського чи, навіть, Союзного колонізаційного фонду, куди б вони могли переселитися негайно й займатися там сільським господарством¹³.

Сімей, охочих терміново переїхати на Південь УСРР або на землі Всесоюзного колфонду, виявилось: у Проскурівській окрузі 253 (1254 осіб), які отримали наряди на переселення в Харківську губернію, Кам'янецькій – 408 родин (1468 осіб), Могилівській – 123 (627 осіб)¹⁴. Особливо багато євреїв, готових залишити свої села, виявилось на Вінниччині. Тут у 28 населених пунктах мешкало 71 тис. євреїв і значна їх кількість була малоземельною або безземельною. Тому в окрузі в 1924 р. на переселення в Херсонську губернію було визначено першу групу сімей у кількості 673 родини (3248 осіб)¹⁵.

Усього цього року на переселення на Південь України записалося 15599 сімей (73890 осіб). За соціальним складом це були сім'ї робітників – 2167,

¹² Ibidem, ф. 413, оп.1, спр. 10, арк. 73.

¹³ ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України), ф. 7, оп. 1, спр. 73, арк. 84.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 13, арк. 55, 116, 125, 127, 128.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 77, арк. 81, 84; ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 73, арк. 84.

службовців – 1604, кустарів – 3339, торгівців – 2462, селян-землеробів – 1196, безробітних – 773, решта – інші верстви населення¹⁶.

Отже, бажання переїхати на вільні землі півдня республіки виявили не тільки безземельні селяни, а й інші категорії населення, які були мало пов'язані з сільськогосподарським виробництвом. Тому, щоб призупинити фактично вже розпочатий стихійний процес переїзду євреїв у південні округи республіки, восени 1925 р. ВУЦВК і ЦК Нацменшин ухвалили постанову “Про можливість переходу єврейського населення до землеробства”. У цьому документі зазначалося, що єврейське населення, яке не було пов'язане зі землеробством, але хоче оселитися у сільській місцевості і зайнятися аграрним виробництвом, підлягає реєстрації з подальшим наданням землі для створення власних господарств¹⁷.

На реалізацію постанови та інших урядових документів, пов'язаних із переселенням євреїв, за розпорядженням Наркомату земельних справ УСРР, було додатково виділено 10 тис. дес. землі у Херсонському окрузі під поселення єврейській громаді республіки¹⁸. А загалом єврейським переселенцям надавалося в окрузі 36,6 тис. дес. землі. Лише у 1925 р. із північних районів України сюди переїхала 2241 сім'я (12949 осіб), у Криворізький округ впродовж 1923–1926 рр. – 2600 сімей (12036 осіб)¹⁹. Крім цього були приготовлені землі під єврейські поселення в Одеському окрузі – 36,1 тис. дес. угідь, Катеринославському – 6 тис. та по декілька тисяч десятин в інших округах Півдня України²⁰. З розрахунку того, що на кожну сім'ю виділено 10–12 дес. орних земель, на цих угіддях могло оселитися 5 тис. сімей (понад 25 тис. осіб). Упродовж 1925–1926 рр. ці території було заселено єврейським населенням, і на створення нових господарств держава виділяла 900 крб. допомоги кожній переселенській сім'ї. Зокрема, у Первомайському окрузі оселилося 1349 сімей (5841 особа), Зінов'євському – 383 (1829 осіб). Також переїжджали сюди з таких округів як Шепетівський – 60 сімей, Київський – 465, Чернігівський – 807, Проскурівський – 180, Житомирський – 279 сімей²¹.

¹⁶ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 68.

¹⁷ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 97, арк. 65.

¹⁸ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 8, арк. 13; ДАЖО, ф. Р 126, оп. 1, спр. 156, арк. 5; спр. 157, арк. 6.

¹⁹ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 53, арк. 25; спр. 77, арк. 90.

²⁰ Там само: ф. 27, оп. 5, спр. 360, арк. 76.

²¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 13, арк. 156; спр. 17, арк. 292; ф. 27, оп. 7, спр. 1130, арк. 124; спр. 1137, арк. 15; ДАЖО, ф. Р 126, оп. 1, спр. 156, арк. 5; спр. 157, арк. 3, 6, 42; ф. Р 326, оп. 1, спр. 245, арк. 8, 18.

У 1926 р. ВУЦВК і РНК УСРР, продовжуючи десятирічну програму переселення селянства України, ухвалили рішення відселити на південь республіки впродовж 1926–1929 рр. 13700 єврейських сімей і виділити їм для заснування нових господарств 144,8 тис. дес. орних земель. Згідно з прийнятою програмою, це переселення повинно було проводитися відповідно до таких кількісних показників: у 1927 р. мало бути переселено 4,2 тис. осіб, 1928 р. – 4,5 тис., 1929 р. – 5 тис. сімей²².

У тому ж році, за розпорядженням Наркомзему УСРР, у південних округах республіки переселенцям-євреям було виділено 55 тис. дес. орних земель для оселення на них 4,1 тис. сімей (у Запорізькій окрузі – 7093, Мелітопольській – 3505, Херсонській – 5130, Криворізькій – 1512 десятин землі²³. Також було затверджено положення щодо першочергового переселення з округів зони Полісся та лісостепу республіки, де мешкало найбільше безземельного єврейського населення. До початку 1928 р. план переселення на Південь України майже 9,8 тис. єврейських сімей було виконано.

На початку 1930-х років, із розгортанням всезагальної колективізації в республіці, почала змінюватися й соціально-економічна ситуація на селі: відбувалося усупільнення орних земель, сільськогосподарського реманенту, що сприяло ліквідації обезземелення селянства. Незважаючи на це впродовж 1930–1932 рр. у південні округи УСРР переїхала понад одна тисяча єврейських родин (близько 8 тис. осіб)²⁴.

За підрахунками автора, впродовж 1921–1932 рр. у сільські території Півдня УСРР переселено 15,9 тис. єврейських сімей (95,4 тис. осіб), яким із республіканського колонізаційного фонду було виділено 150 тис. дес. землі. Якщо впродовж 1921–1925 рр. на нових землях єврейські переселенці заснували 95 національних сіл, то на 1932 р. їх кількість зросла до 186 населених пунктів, де проживало 8,3 тис. сімей (49,6 тис. осіб), а земельна площа, зайнята цими селами, становила 122,43 тис. десятин угідь. Крім цього євреї-переселенці заснували десятки невеликих національних хуторів по 10–15 дворів²⁵.

Після трагедії Голодомору 1932–1933 рр. восени 1933 р. та в наступному 1934 р. у південні райони УСРР переселилося лише декілька сотень

²² Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 167, арк. 6.

²³ Ibidem, ф. 27, оп. 7, спр. 1129, арк. 14.

²⁴ Ibidem, ф. 27, оп. 12, спр. 961, арк. 15, 64, 107; оп. 14, спр. 713, арк. 41.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 12, спр. 953, арк. 73; ф. 413, оп. 1, спр. 20, арк. 54; спр. 348, арк. 29.

сімей, хоч за раніше затвердженими планами їх повинно було приїхати туди декілька тисяч родин²⁶. Це свідчило про завершення організованого переселення євреїв на Південь України. У подальшому це вже була трудова міграція або переїзд у зв'язку із навчанням в освітніх установах регіону.

На початку 1920-х років потребувало вирішення питання забезпечення земельними наділами польського населення Київщини, Волині та Поділля. На середину 1920-х рр. у зв'язку з природним приростом сільського польського населення серед них з'явилися безземельні або малоземельні родини. Перепис польського населення за 1925 рік показав, що з 371 тис. поляків-селян 97,4 тис. були вже практично безземельні і відносилися до числа “надлишкового селянства” або “аграрного перенаселення” (див. Табл. 1).

Таблиця 1. Кількість польського населення у північно-західних округах УСРР за переписом 1925 р.

Назва округи	Кількість населення	Надлишок осіб на 1927 р.	Ймовірний приріст за 10 років	Поява нових сімей	Відсотковий приріст від загальної чисельності населення, %
Шепетівська	31207	16980	9701	1755	7,8
Волинська	94434	30421	21436	2808	13,7
Коростенська	32846	12588	7962	442	6,8
Проскурівська	43759	11187	5725	1015	7,8
Кам'янецька	27121	8978	3433	826	4,6
Могилівська	7052	1604	886	143	1,3
Тульчинська	7803	2988	1166	286	1,1
Усього	262222	85736	50369	7276	6,3
Київська	33066	844	344	64	0,2
Вінницька	20450	2198	2867	189	2,7
Білоцерківська	6169	4414	1519	370	1,0
Уманська	5472	1470	1143	140	6,7
Бердичівська	38300	2373	5205	280	7,0
Черкаська	2940	337	878	93	0,3
Усього	106694	11641	22260	1070	1,9
УСЬОГО	370916	97377	159365	8352	3,8

Джерело: ЦДАВО України, ф. 27, оп. 7, спр. 1176, арк. 67; ф. 413, оп. 1, спр. 348, арк. 14.

²⁶ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 593, арк. 37, 41, 45.

Враховуючи ці дані, ВУЦВК, РНК УСРР, ЦК Нацменшин і Всеукраїнський переселенський комітет ухвалили програму переселення польських селян на землі республіканського і Всесоюзного колонізаційного фонду терміном на 10 років – з 1925 до 1935 рр. Згідно з цим документом планувалося першочергово переселити майже 100 тис. осіб (19,5 тис. дворів). З них – 17,5 тис. осіб (3,3 тис. сімей) – на Південь України. Під поселення їм тут було виділено 14395 дес. орних земель та декілька тисяч десятин угідь під сінокоси і пасовища. На землі Всесоюзного колонізаційного фонду запланували переселити 6,4 тис. осіб (1200 господарств)²⁷.

Усього впродовж 1925 р. на південь республіки переселилося 482, у 1927 р. – 226, 1928 р. – 225, 1929 р. – 200, 1930–150 зареєстрованих сімей²⁸. Частина з них оселилася, створюючи окремі польські села та хутори, а інших підселили в уже існуючі села. Наведена вище статистика стосується лише тих осіб, які оселилися в сільській місцевості, де їм виділено необхідну кількість земель та матеріалів на будівництво господарств.

Проте як і інші переселенці, частина поляків через економічні причини, а іноді через те, що їх не оселяли згуртовано по хуторах та селах, залишала свої наділи й переїздила на роботу в міста. Обліку таких переїздів ніхто не проводив, тому їх кількість точно невідома. В архівних джерелах трапляються лише відомості, що щорічно з кожної округи переїжджало по декілька сотень родин. Тому можна вважати, що прийняту в 1925 р. програму переселення польського населення на вільні землі Півдня України було в основному виконано.

З розгортанням колективізації рух селян-поляків на Південь не зупинився. Але він був уже не такий активний, як у 1925–1928 рр. Сюди їхали переважно поодинокі сім'ї до своїх родичів і знайомих або на працевлаштування в радгоспи та колгоспи. Зокрема, на Півдні в польських селах на 1931 р. було створено 63 колгоспи. У польських селах мешкало по декілька сотень сімей, близько 70% з яких об'єдналися в колективні господарства, колективізувавши майже такий же відсоток орних земель. До 60–75% селян-поляків вступили в колгоспи й у північних округах республіки. Це об'єктивно саме по собі вирішувало проблему їх обезземелення²⁹.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 52, арк. 1; спр. 167, арк. 44; спр. 345, арк. 3–4; спр. 348, арк. 5.

²⁸ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 52, арк. 1; спр. 345, арк. 4; ф. 27, оп. 8, спр. 791, арк. 63.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 552, арк. 8, 20.

Активний переселенський рух у 1920 – на початку 1930-х років відбувався серед німецької національної меншини. На початку 1920-х років переважна більшість німців-колоністів України мешкала в південних округах республіки. Вони жили у 854 селах-колоніях і 133 хуторах³⁰. Багато селян-німців, які жили у північно-західних районах УСРР були безземельними.

Вирішуючи цю проблему, у червні 1924 р. ВУЦВК ухвалив постанову про переселення безземельних німців із північних районів республіки у південні з наданням кожній сім'ї по 16 дес. орних земель³¹. Виконуючи цю постанову, Наркомзем УСРР у 1925 р. виділив німецьким переселенцям 50 тис. дес. землі на Півдні та дав розпорядження переселенським комісіям Поділля, Волині та Київщини заселити ці землі німецькими переселенцями впродовж двох років. Паралельно з цим у південних округах сформовано списки малоземельних німців і виділено їм наділи по 15–16 дес. на сім'ю³². Наступним кроком щодо вирішення цієї проблеми було ухвалення ВУЦВК 10-ти річного плану розселення німців як на території республіки, так і на землях Всесоюзного колонізаційного фонду. У загальних рисах цей план зводився до того, що впродовж 1927–1937 рр. у межах України слід було переселити 5 тис. німецьких сімей (30,8 тис. осіб), а на землі Всесоюзного колонізаційного фонду – 1875 (9575 осіб)³³.

Цю програму Всеукраїнський переселенський комітет виконував поетапно. У 1927 р. із північних округів на Південь України було переселено 1250 сімей (6250 осіб)³⁴. У наступні 1928–1929 рр. на Південь УСРР переїхало 2305 сімей (11850 осіб). Усього до 1930 р. сюди переселилося 30800 осіб. Із них безземельних – 19604 та малоземельних – 5617 осіб. Вони заснували 30 нових сіл, по 30–35 дворів у кожному населеному пункті, а решту підселено до вже існуючих сіл та хуторів³⁵.

Розгортання суцільної колективізації у 1930 р. призупинило планове переселення німецьких селян на Південь. Вони переїздили сюди вже не масово, а поодинокими сім'ями та влаштовувалися переважно працювати в радгоспи та сільськогосподарські артілі. На 1931 р. рівень усупільнення

³⁰ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 130, арк. 108.

³¹ Ibidem, ф. 27, оп. 4, спр. 1141, арк. 12.

³² Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 77, арк. 104.

³³ Ibidem, ф. 27, оп. 10, спр. 778, арк. 17.

³⁴ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 347, арк. 1.

³⁵ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 167, арк. 3.

їх майна та землі був найвищим серед господарств нацменшин республіки і становив, відповідно, 77 і 81 відсоток³⁶.

Таким чином, програма переселення німців на землі республіканського фонду до 1931р., у визначених щорічних статистичних обсягах, була в основному виконана. Відомості з різних джерел показали, що місце свого проживання змінило майже 50 тис. безземельних і малоземельних німецьких селян. Переважна більшість із них оселилася на нових землях, але частина, як представники багатьох інших нацменшин, осіла в містах і йшла працювати в різні галузі економіки та соціально-культурну сферу.

На початку 1920-х років унаслідок природного приросту населення зафіксовано обезземелення й серед молдавського населення Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки (АМСРР). На цей час у сільській місцевості було вже багато господарств, які мали лише по декілька десятин землі на сім'ю з 5–7 осіб. До того ж розвиток тут виноградарства призвів до зменшення земель під посів зернових культур. Скорочувалося обсяги тваринництва. З'явилися не тільки безземельні люди, а й безробітні.

Тому за рішенням ЦК Нацменшин при ВУЦВК навесні 1925 р. було ухвалено постанову про складання списків усіх безземельних або малоземельних молдаван, а Наркомзем отримав завдання виділити їм землі у південних округах республіки для створення власних господарств у селах і на хуторах³⁷. Проведений перепис показав, що в автономії у 1926 р. було вже 28 тис. безземельних або малоземельних селян (5103 двори). Виходячи з перспективи природного приросту населення, у 1930 р. їх чисельність могла зрости ще на 17 тис. осіб³⁸. Для забезпечення землею цієї групи населення, їм першочергово було надано близько 30 тис. дес. орних земель із республіканського колонізаційного фонду. Для того, щоб не порушувати узвичаєне аграрне землекористування молдаван та не змінювати перелік традиційних сільськогосподарських культур, які вони зазвичай вирощували, під переселення було виділено 46 тис. дес. землі в Одеській і Миколаївській округах³⁹. З 1926 р. у республіці розгорнулася активна робота з переселення безземельних молдаван на південь України. До 1930 р.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 17, арк. 252, 260; спр. 552, арк. 8.

³⁷ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 216, арк. 10.

³⁸ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 345, арк. 5.

³⁹ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 216, арк. 11.

майже все безземельне населення АМСРР було переселене переважно до Одеської та Миколаївської округи⁴⁰. Але з початком колективізації їхній рух на Південь УСРР припинився. У цей же час виїхала з України на Урал 71 молдавська сім'я (428 осіб)⁴¹.

На початку 1920-х років гостро постало питання з циганською нацменшиною України. Тут були проблеми двоякого характеру. З одного боку, по республіці кочувала маса циган, чисельність яких коливалася від 60 до 80 тис. осіб. А з іншого – ті, які вели осілий спосіб життя, були мало залучені до землеробства. Вони займалися переважно різним ремеслом, торгівлею, а жінки часто – жебрацтвом та гаданням.

Проблемою осілості циган займалися органи влади – українські національні уряди – ще під час революції 1917–1921 рр. На початку 1920-х рр. до цього питання звернулися радянські органи влади. Навесні 1923 р. ЦВК СРСР ухвалив “Положення про землевпорядкування кочуючого і напівкочового населення СРСР та переходу його до осілого господарювання”. У цьому ж документі дано розпорядження місцевим республіканським органам влади провести перепис осілих циган й по змозі – кочових⁴². За цим переписом, який було здійснено в Україні у 1923 р., у республіці було зареєстровано 40 тис. осіб циган, які кочували (6 тис. сімей) і 13570 осіб осілих. Із них у містах мешкало 2570, а в селах – 11 тис. осіб (1853 сім'ї)⁴³. Для того, щоб забезпечити це населення необхідними нормами земельних наділів, необхідно було виділити близько 120 тис. дес. землі під їх поселення.

Вирішуючи це питання, у січні 1927 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову “Про заходи допомоги переходу кочуючих циган до трудового осілого життя”. У цьому документі дано розпорядження місцевим органам влади невідкладно наділити землею кочових і осілих циган і надавати їм кредити в сумі 500 крб. для будівництва господарств у селищах або містечках. Вказано також на необхідність, враховуючи побажання циган, оселяти їх згуртовано як у селах, так і в містах та створювати тут для них необхідну соціально-культурну сферу⁴⁴. Восени цього ж року РНК УСРР ухвалює чергову постанову “Про організацію виробничих артілей циган та

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 198, арк. 24.

⁴¹ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 7, арк. 13.

⁴² Ibidem, ф. 27, оп. 8, спр. 729, арк. 202.

⁴³ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 15, арк. 1.

⁴⁴ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 239, арк. 6.

про заходи стимулювання переходу кочуючих циган до кустарної виробничої діяльності”. Основне завдання цього документа полягало в тому, щоб за допомогою економічних методів прискорити перехід циган до осілого способу життя⁴⁵.

Широка агітаційна і організаційна робота серед кочуючих циган щодо переходу їх до осілості дала свої результати. У 1921–1928 рр. найбільше циган переходило до осілості у лісостепових округах, а в 1930–1932 рр. цей рух охопив усю республіку. У Полтавській окрузі з 127 кочових циганських сімей у містах і селах оселилося 78 родин, у Дніпропетровській – зі 106–70 сімей, у Зінов’євській – з 36–20 сімей, у Прилуцькій – з 60–48 сімей⁴⁶. І такий або навіть і більший відсоток переходу циган, які кочували, до осілого способу життя був зареєстрований у всіх округах республіки. Станом на 1932 р. близько 90% всіх зареєстрованих в Україні напівкочових циганських сімей осіли в містах і селах республіки.

На початку 1920-х років в Україні проживала етнічна група асирійців, які також вели напівкочовий спосіб життя. Представники цього народу через Західну Європу а, найбільше, через Туреччину та Кавказ, потрапили в Україну в другій половині XIX ст. Вони згуртовано селилися в селах, містах і містечках. Асирійські громади міст нараховували в середньому 20–50 сімей і в кожній родині було 7–9 осіб. Відповідно до відомостей із архівних джерел, на початку 1920-х рр. в Україні мешкало приблизно 10 тис. асирійців, і з них 3 тис. осіб (390 сімей) – у сільській місцевості. Але ці дані не є цілком вірогідними, тому що під час різних реєстрацій та перепису населення вони називали себе то росіянами, то вірменами, то албанцями. Так записували себе переважно ті сім’ї, які розсіяно (двома – трьома родинами) селилися в містах і селах, спілкувалися переважно російською, рідше – українською мовою й не називали себе асирійцями. Навесні 1924 р. ЦК Нацменшин при ВУЦВК видав розпорядження дослідити соціально-економічне становище асирійців у республіці та подати ці відомості до ВУЦВК і РНК УСРР. Упродовж року цю роботу було проведено й зареєстровано всіх асирійців. У м. Артемівську та його околицях мешкало та потрапило до реєстру 150 асирійців, у Слов’янську – 215, у Харкові – 550, у Ромнах – 118, у Лубнах – 120, у Запоріжжі – 110,

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 346, арк. 43.

⁴⁶ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 346, арк. 2, 8, 9, 10; ф. 27, оп. 7, спр. 1176, арк. 231.

у Мелітополі – 185 осіб і т.д.⁴⁷. Сотні сімей проживали й у сільській місцевості Харківщини, Полтавщини, Київщини, переважна більшість із них, як показали реєстраційні документи, були безземельними чи безробітними⁴⁸. Для таких сімей у південних округах республіки було виділено землі під поселення та надано матеріальну допомогу на будівництво житлових і господарських приміщень. Зокрема, у 1927–1928 рр. із околиць м. Харкова майже зі 100 родин безхатніх ассирійців у Херсонський округ було переселено 25 сімей, а у прилеглі до Харкова села – 28 сімей. На Херсонщині в одній місцевості їм було виділено понад 300 дес. орних земель і створено умови для будівництва національного ассирійського села⁴⁹. Декілька десятків соціально незабезпечених сімей ассирійців було переселено з Києва до Запорізької округи⁵⁰. Надано землю під заснування власних господарств незабезпеченим ассирійцям у Лубенській, Роменській, Пирятинській та інших округах⁵¹.

Отже, заходи державних органів влади щодо переселення ассирійців та поліпшення їх соціально-економічного становища дали можливість за незначний відрізок часу залучити практично все ассирійське населення до осілого життя, підвищити їх життєвий рівень, вийти цьому народу зі самоізоляції й долучитися до соціальних та культурних перетворень, які відбувалися в Україні.

На Півдні України мешкала досить велика болгарська діаспора. З 88,5 тис. болгар, які жили в сільській місцевості, майже 90% мешкали в цьому регіоні. Незважаючи на те, що переселення в республіці проводилося на вільні землі південних округів України, 4,5 тис. болгар (750 дворів) залишалися безземельними або малоземельними⁵². Порівняно з сільським населенням північних округів, де відсоток безземельних становив іноді 30–40%, ситуація на півдні була протилежна. Тут практично все населення, яке оселилося на Півдні України до Першої світової війни, було забезпечене землею.

Унаслідок воєнних дій на Півдні України впродовж 1918–1920 рр. було розорено багато болгарських господарств, які перейшли в категорію бідних

⁴⁷ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 7, арк. 13; спр. 17, арк. 286; спр. 351, арк. 129, 131, 133, 134, 137.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 464, арк. 47.

⁴⁹ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 7, арк. 126.

⁵⁰ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 474, арк. 69.

⁵¹ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 548, арк. 36.

⁵² Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 345, арк. 3.

та безземельних. Наприклад, у густонаселеній Одещині на початку 1920-х років мешкало понад 10 тис. болгар (2 тис. сімей). Це становило 13% усіх болгар України. Майже 500 родин із цих сімей потребували поліпшення свого земельного становища⁵³. До початку колективізації в Україні майже все болгарське населення було розселено на землі республіканського та Всесоюзного колонізаційного фондів. Як і по всій Україні, обезземелення селян-болгар припинилося в процесі колективізації, і відповідно зникла й потреба у їх переселенні. До літа 1931 р. у 3-х болгарських національних районах Півдня України, що охоплювали 31 велике село, вступило в колгоспи понад 80 господарств. В інших районах, де розпорошено мешкали болгари разом із іншими національностями, 79% болгар вступили в радгоспи, колгоспи та комуни⁵⁴. Так питання обезземелення болгар само собою вирішилось.

На початку 1920-х років ВУЦВК і урядові УСРР довелося вирішувати проблему переселення в Україну з Кавказу і Канади духоборів. Духобори (борці за дух) – це релігійна протестантська течія, яка вела боротьбу проти несправедливості й насильства людини над людиною. Вона з'явилася наприкінці XVIII ст. серед селян-кріпаків Воронезької і Тамбовської губерній, а потім поширилась на Слобідську Україну та Полтавську й Катеринославську губернії. На початку XIX ст. частина духоборів вирішила повернутися з Уралу в Україну. За дозволом генерал-губернатора Катеринославщини у 1808 р. для них під поселення було виділено 12 тис. дес. орних земель на Херсонщині⁵⁵. Духобори поверталися з Уралу та Сибіру в Україну невеликими групами наприкінці XIX ст. і аж до Першої світової війни.

Нова хвиля їх повернення розпочалася вже на початку 1920-х років. Велика група духоборів виявила бажання переселитися в Україну з Грузії. Із цим проханням у 1923 р. вони звернулися до голови ВУЦВК Г. Петровського й отримали на це дозвіл. Згідно з постановою ВУЦВК, в Україну було дозволено переселитися 400 сім'ям (2000 осіб). Для них під поселення виділено 6,2 тис. дес. орних земель у Мелітопольській окрузі. Тут духобори з Грузії заснували 8 хуторів, які згодом перетворилися в села⁵⁶.

⁵³ Ibidem, ф. 413, оп. 1, спр. 17, арк. 246.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 552, арк. 20.

⁵⁵ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України), ф. 398, оп. 81, спр. 14, арк. 27, 28.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 5, спр. 362, арк. 440.

Бажання переїхати в УСРР виявили й українці, які емігрували в Канаду та США до Першої світової війни. Таких заяв від них до Президії ВУЦВК у 1921–1922 рр. надійшло декілька сотень. Ці заяви розглянули ВУЦВК і уряд УСРР, і понад сотня з них отримала позитивну відповідь. Ця група людей до 1925 р. повернулася в Україну, але інші не змогли цього зробити. Це сталося тому, що перед урядом УСРР вони висунули вимогу надати їм у республіці найкращі землі на Півдні України, виділити матеріали на будівництво ферм-господарств і прислати кораблі, щоб вони змогли перевезти в Україну все своє майно⁵⁷. Якщо перші дві вимоги Наркомзем і Всеукраїнська переселенська комісія могли виконати без будь-яких ускладнень, то надати кораблі для перевезення декількох тисяч переселенців із Канади та США в Україну в них не було фінансової можливості. Тому ця частина українців, а це було переважно малозабезпечені або бідні емігранти, залишилася мешкати в США та Канаді.

На початку 1920-х років прохання на поселення в Україні надійшло від великої групи менонітів із Голландії. У 1924 р. за рішенням ВУЦВК і РНК УСРР дозвіл на поселення в Україні отримало 14,5 тис. менонітів (2800 сімей). Кожній із цих родин у Гольбштатському, Молочанському та Хортицькому районах було виділено по 16 дес. землі на створення власного господарства. Голландці в цих районах оселялися як згуртовано у своїх новостворених селах та на хуторах, так і розсіяно – з підселенням до вже існуючих менонітських та українських сіл⁵⁸.

Наприкінці XIX ст. на Херсонщині оселилося ще й декілька сотень сімей зі Швеції. Вони побудували в степу кілька сіл і хуторів. Займалися як землеробством, так і тваринництвом. Під час Першої світової війни частина з них емігрувала до Швеції та Фінляндії, однак вже на початку 1920-х років майже 50 сімей (328 осіб) виявили бажання повернутися в Україну. ВУЦВК, уряд УСРР і ЦК Нацменшин республіки в 1927 р. дали на це дозвіл, і реемігрантам було повернуто їхні господарства та землі, які вони обробляли до виїзду з України⁵⁹.

У першій половині 1920-х років у південні округи республіки розпочало активно, переважно самовільно, переїжджати білоруське населення. Це було малоземельне селянство здебільшого з Гомельщини, і майже всі

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 2, спр. 291, арк. 25.

⁵⁸ Ibidem, ф. 27, оп. 5, спр. 365, арк. 59, 62, 66, 84.

⁵⁹ Ibidem, ф. 27, оп. 11, спр. 731, арк. 37; ф. 413, оп. 1, спр. 7, арк. 63.

вони їхали в Одеську округу. У 1924 р. за рішенням ВУЦВК білорусам було дано офіційний дозвіл на переселення у південні округи України, а в селах Одеської та Зінов'євської округ виділено декілька тисяч десятин землі для заснування їхніх господарств⁶⁰.

У південних округах республіки у першій половині 1920-х років було виділено землі для розселення малоземельних росіян, переселення сюди 5 тис. вірмен, 1,5 тис. чехів, 1 тис. грузинів, декількох сотень китайців та для оселення тут представників інших національних меншин⁶¹.

Підводячи загальний підсумок щодо розселення нацменшин України на землі республіканського колонізаційного фонду, зазначимо, що програму їх переселення, прийняту ВУЦВК і РНК УСРР, у 1921–1927 р. було в основному виконано. Упродовж 1921–1932 рр. планово розселено на Півдні УСРР такі нацменшини: євреїв – 95,4 тис., німців – 3,8 тис., поляків – 8 тис., молдаван – 28,4 тис., болгар – 4,5 тис., циган – 11 тис., асирійців – 10 тис. осіб, а також духоборів, голландців, білорусів, шведів та представників інших національностей⁶². Однак ці відомості не є абсолютно точними, тому що, крім офіційних планових переселень, були й самовільні переїзди. Їх кількість охоплювала десятків тисяч осіб. Ці переселенці не завжди й не всюди реєструвалися в офіційних республіканських, Всесоюзних і місцевих органах влади, тому така міграція не відображена в офіційних документах. Наведену кількість переселенців можна вважати доволі умовною. Проте з певністю можна стверджувати, що в 1920-х – на початку 1930-х рр. унаслідок проведення політики переселення на південь УСРР представників різних національностей, відбулися етнічні, культурні та соціально-економічні зміни в структурі населення цього регіону республіки.

БІБЛІОГРАФІЯ

ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), ф. 27, оп. 2, спр. 291.

ЦДАВО України, ф. 27, оп. 4, спр. 1141.

ЦДАВО України, ф. 27, оп. 5, спр. 355, 360, 362, 365.

ЦДАВО України, ф. 27, оп. 6, спр. 650.

ЦДАВО України, ф. 27, оп. 7, спр. 1129, 1130, 1137, 1176.

⁶⁰ Ibidem, ф. 27, оп. 5, спр. 355, арк. 584; оп. 6, спр. 650, арк. 422, 427.

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 8, спр. 804, арк. 29; ф. 413, оп. 1, спр. 372, арк. 53, 57; спр. 464, арк. 61.

⁶² Ibidem, ф. 27, оп. 8, спр. 804, арк. 29; ф. 413, оп. 1, спр. 345, арк. 3.

- ЦДАВО України, ф. 27, оп. 8, спр. 729, 791, 804.
ЦДАВО України, ф. 27, оп. 10, спр. 778.
ЦДАВО України, ф. 27, оп. 11, спр. 731.
ЦДАВО України, ф. 27, оп. 12, спр. 953, 961.
ЦДАВО України, ф. 27, оп. 14, спр. 713.
ТЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 7, 8, 10, 13, 15, 17, 20, 52, 53, 77, 97, 130, 147, 167,
198, 216, 239, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 372, 464, 474, 548, 552, 593.
ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України),
ф. 7, оп. 1, спр. 73.
ДАЖО (Державний архів Житомирської області), ф. Р. 126, оп. 1, спр. 156, 157.
ДАЖО, ф. Р. 362, оп. 1, спр. 245, арк. 8, 18.
ДАЖО, ф. Р. 1111, оп. 1, спр. 1157.
ДАЧО (Державний архів Чернігівської області), ф. Р. 65, оп. 1, спр. 84.
ЦДІАК (Центральний державний історичний архів України), ф. 398, оп. 81, спр. 14.